

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

ՅԱԿՈԲ ԱՆԱԳԶԵԱՆԻ

I

Անդրկովկասի պէս մի երկիր, որ բնութիւնից օժտւած է ամեն տեսակ բնական հարստութիւններով ու յարմարութիւններով, և որի բնակիչների մեծ մասը համեմատաբար շատ էլ յետ մնացած է: Ժամանակակից քաղաքակրթութիւնից, — այդպիսի մի երկիր ինչու չը պիտի կարողանար մատակարարել իր ազգաբնակչութեան կենսական պիտոյքը, ծածկել նրա մերկութիւնը, նոյն իսկ պճնաղարդել նրան իր արտադրած բամբակից, բրդից, մետաքսից սեփական գործարաններում պատրաստած հագուստներով. փոխանակ այդ բերքերը հում կամ կիսամշակ արտահանելու և գրեթէ կիսագնի վաճառելու: Նոյնը կարելի էր ասել և Եւրիշ շատ գործարանական արդիւնքների մասին, որ մենք ստանում ենք դրսից:

Այդպիսի՝ բնութեամբ հարուստ մի երկրի բնակիչները մեծ մասամբ ինչու պիտի ձգտէին դէպի մանրավաճառութիւնը և դէպի վաճառականութեան այն՝ թէ երկրի և թէ իրանց համար՝ շատ անգամ անօգուտ ճիւղը, որի ամբողջ էութիւնը կայանում է օտար գործարանական արդիւնքները մեր երկիրը ներմուծելում և սուղացնելում:

Ահա հարցեր, որոնք ծագում են տեղական շահերի վերայ մտածողի գլխում, և որոնց ուսումնասիրութիւնը կը լինի յօգւածիս նպատակը:

II

Թէ՛ Անդրկովկասը արտադրում է բաւական մեծ քանակութեամբ ընտիր և ստոր տեսակների բամբակ ու մետաքս,—այդ ապացոյցի կարօտ չէ։ Թէ՛ Անդրկովկասը իր տեղադրութեան, դաշտավայրերի և լեռնալանջերի շնորհիւ, կարող է սնուցանել աւելի ևս ազնիւ ցեղերի ոչխարներ, որով և մատակարարել աւելի ընտիր տեսակների բուրդ, քան թէ մեր ունեցածը,—դա նոյնպէս ապացոյցի կարօտ չէ. մնում է ուրեմն այդ հում բերքերի մշակման համար բանալ գործարաններ՝ մանելու, գործելու, ներկելու, տպելու և այլն,—և արա մենք կունենանք մեր սեփական կտաւը, չիթը, սարպիսկան, մահուդը, ֆլանէլը, շալը, բուրսոն, ֆայը, թաւիշը, և այլն, և այլն։

Այդ յեղաշրջման տեղի ունենալով՝ մեր վաճառականների դերերն էլ ինքնին կը փոխեն,—նրանք ոչ այնքան էժան արտահանելու հում բերքեր կը գտնեն մեր երկրում և ոչ էլ օտար գործարանական արդիւնքների ներմուծելու այս աստիճանի կարիք. ուստի նրանք իրանց բոլոր ոյժերով կը նւիրեն մայրենի գործարանական արդիւնաբերութիւնը ծաղկեցնելուն և վերջինների արդիւնքները երկրի մէջ տարածելուն։

Որպէս զի խնդիրը ոչ-մասնագէտների համար լուսաբանւած լինի և ներքեւում մեր դուրս բերելիք եղրակացութիւններն ուղիղ և փաստերի վերայ հիմնւած լինեն,—մենք մէջ կը բերինք այստեղ մեր գործարանական արդիւնաբերութեան և վաճառականութեան համառօտ տեսութիւնը։

III

Գործարանական արդիւնաբերութեան նախատիպը՝ տնայնագործութիւնը՝ ի վաղուց անտի, ինչպէս ամեն տեղ նոյնպէս և մեղանում, գոյութիւն ունէր։ Մի 40 տարի առաջ, երբ ռուս և տեղական գործարանականութիւնը դեռ ծաղկած չէր, ամեն ինչ մեր մէջ տնայնագործութեան արդիւնք էր։ Բամբակը, բուրդը, մետաքսը մաքրւում, մանւում, ներկւում և գործւում էին տանը,—տուն չը կար, որ մի որ և է մանելու կամ գործելու գործիք չունենար։

Տեղական բոլոր բոժոժը թել էր քաշուով տանը. օճառը, ճարպիկ և մեղրամոմի մոմերը, օղին պատրաստուով էին տանը և այլն, և այլն: Բայց հեռո՞հեռո՞ մի կողմից գործարանական արդիւնքների երևան գալովը—որոնք աւելի զեղեցիկ էին և էժան, թէև ոչ միշտ յատկութեամբ հաւասար կամ գերազանց—և միւս կողմից մանրավաճառների և վաճառականների երևան գալովը—որոնք անպատու թիւն համարեցին այլևս թողնել՝ որ իրանց ծնողները, կանայքը, քոյրերը շարունակէին այդպիսի իբր ստոր գործով զբաղւել—տնայնագործութիւնը ընկաւ:

Ներկայումս՝ եթէ տնայնագործութեան շարքում չը գնենք մի քանի արդիւնքներ—ոսկերիչների, պղնձագործների, դարբինների և բրուսների ձեռքերից ելած—որոնք իսկապէս աւելի արհեստաւորի գործ են, քան թէ տնայնագործի՝ մենք կունենանք հետեւեալ արդիւնքները: Բամբակեղէն՝ կտաւ, չարսաւ, զալաշահի, ալաջայ, և այլն. բրդեղէն՝ գորգ, կարպիտ, ջւալ, խուրջին, մախրաշ, շալ (տեղական մահուդ), զուլպայ, ձեռնոց, թաղիք, թաղիքէ զլիսարկ, պարան, և այլն. մետաքսեղէն՝ զանաւուզ, թախտայ, թաշկինակներ, ժապաւէններ, երիզներ, և այլն. փայտեղէն՝ ամաններ, թաբաղներ, և այլն. խսիր. հանովի սփռոցներ, ծակատանոցներ, չիբիւլաներ և այլն: Եթէ սրանց վերայ աւելացնենք շերամապահութիւնը, տեղական պանրագործութիւնը և տնային օճառագործութիւնը—կարծեմք բոլորը մի առ մի մէջ բերած կը լինենք:

Ընթերցողը կը նկատէ մեզ անշուշտ, որ մի երկրի տնայնագործութիւնը եթէ այդքան բազմատեսակ արդիւնքներ է արտադրում, ինչո՞ւ ընկած պէտք է համարւի: Բայց բանը նրանումն է, որ այդ արդիւնքներից մի քանիսի միայն հեռքերն են մնում, մի քանիսն էլ պահպանուով են միմիայն թուրք ազգաբնակչութեան ձեռքով և գրեթէ միայն նրանց կիրառութեան համար. այնպէս որ ընդհանրապէս առնելով՝ տնայնագործութիւնը մեզանում կորցրել է այն բնաւորութիւնը, որը ունի նա օրինակ Ռուսաստանում: Մեր ազգաբնակչութիւնը նրան նւիրելով օրւայ մէջ մի քանի ազատ ժամեր՝ նպատակ ունի կամ ժամանակ անցկացնել, կամ իր ձեռքի շնորհքը ցոյց տալ, կամ տան պիտոյքի մի պակաս աւարկան լրացնել և կամ ամենաշատը տնային ծախքերի տարեկան բացը ծածկել:

IV

Անդրկովկասեան վաճառականներին՝ Եւրոպայի և ռուս գործարանատէրերի հետ շփուելը, ուսանող երիտասարդութիւնից ոմանց տեխնիկական դպրոցներում աւարտելը և Եւրոպացիներէից ոմանց մեր երկրում հաստատուելը — ապարդիւն շանցան մեր երկրի համար: Բացւելին հետզհետէ մի 40 տարւայ ընթացքում, մեքանիկական գործարաններ (Թիֆլիսում և Բագում), շոգէաղացներ (Թիֆլ. և Բագ.), մետաքսի մանարաններ (Ագուլիսում, Օրդուբաթում, Շուշիում, Նուխիում և Զաքաթալում), կէրոսինի, հանքային իւղերի և նաւթային արդիւնադործութեան օժանդակ գործարաններ (Բագում և Բաթումում), կառքի գործարաններ (Թիֆլ.), բնածարպէ մոմի և օճառի գործարան (Թիֆլ.), բամբակի մանարան և կտաւի գործարան (Թիֆլ.), ձիթահանութեան գործարաններ (Թիֆլ. և Էջմիածին), ապակի գործարան (Թիֆլ. նահանգում), ծխախոտի, դարեջրի, օղիի, արւեստական հանքային ջրերի գործարաններ (զանազան տեղերում) և այլն ¹⁾:

Բայց այն ֆազիսները, որոնց միջով անցան և որոնց մէջ ներկայումս էլ գտնուում են այս գործարաններից մի քանին, առիթ են

¹⁾ Աւտոեղ աւելորդ չենք համարում քիչատակել և ահա չաջողած գործարանները, որոնք իշխ. Վորոնցովի և Նրա լաշորդների օրերով սկսական ահագին նպաստներով ու արտօնութիւններով հիմնւած լինելով հանդերձ՝ շատ կարճատե կեանք ունեցան: Դրանք էին՝ Կոստէլիի մետաքսի մանարանը Թիֆլիսում 1827, Լեաշևի ապակի գործարանը Բորժում 1828, Զուբալովի, Թամամշևի և Տէր-Ղուկասովի ընկերութեամբ բացած շաքարի գործարանը Թիֆլիսում 1837, իշխ. Էրիստովի ապակի գործարանը իր կալւածքում 1841, Շուլցի և Նրան լաշորդող Դէզով եզրալոյնների բնածարպի և օճառի գործարանները Թիֆլիսում 1843, Անգրէնսկու մահուղի գործարանը Թիֆլիսի գաւառում 1840 ական Թւերի վերջերում, Շարասէի մեքանիկական գործարանը Թիֆլիսում 1851, Շմիդտի շոգէաղացը Թիֆլիսում 1856, Լիթի և Նրան լաշորդող Բերնուլլիի և Վիտտէի մեքանիկական գործարանը Թիֆլիսի գաւառում 1860, բարոն Բախի օղիի գործարանը Բորժում 1876: (Оборотъ фаб. и завод. Тех. губ. Гуляшамбаровъ, 1888).

Ման. Խմբ. Բարոն Բախի գործարանը Մեծ. իշխ. Միխայիլ Նիկոլաևիչին է, և նորից սկսել է բանել 1891 թականից սկսած:

տալիս մեզ ենթադրելու, որ զրանցից շատերը հաստատուն հիմքի վերայ զրւած չեն, այլ կան կէտեր՝ որոնց վերայ ուշ դարձնելը անհրաժեշտ է։ Մենք մասնացոյց կաննք նրանցից միայն մի քանիսի վերայ։ Մեքանիկական դործարաններից մէկին պատուիրում էք մի զործ, որոշում էք պայմանաժամ նոտարի ձեռքով, նշանակում էք մինչև անգամ տուգանք, բայց՝ այդ իրան առաջնակարգ համարող զործարանը՝ ոչ թէ միայն ժամանակին ձեզ չէ յանձնում ձեր պատուիրած զործը, այլ երբեմն նոյն իսկ չէ կարողանում պէտք եղածին պէս շինել նրան։ Ուրիշ օրինակ. մետաքսի մանարաններից ոչ մէկը մինչև այսօր չը կարողացաւ հաստատել—չենք ասում բարձրացնել—իր դիրքը. մի քանին ընկան, միւսներն էլ հաղիւ հաղ—ինչպէս կասեն—ծայրը ծայրի են կպցնում տարեգլխին։ Եւ այս զարմանալի չէ նրանց համար, որոնք ականատես են եղել թէ ինչպէս այդ զործարանատէրերը անհաշիւ կերպով միմեանց դէմ մրցելով՝ տեղումը ձեռք էին բերում բոժոժը և ինչպէս Մոսկւայում թէլը վաճառելու համար նոյնպէս մրցելով դռնէ դուռն ընկնում, երբեմն մինչև անգամ ուրիշ ասպրանքի հետ փոխանակելու ստիպւելով։ Մի երրորդ օրինակ էլ՝ և բաւական է. Միրզոցեւի կտաւի զործարանը մի 20 տարւայ ընթացքում՝ 3-րդ թէ 4-րդ տիրոջ ձեռքին է գտնուում։

V

Անցնենք վաճառականութեան Պարսից խաների ժամանակ անընդհատ կրկնող ասպատակութիւնները, հարստահարութիւններն և պատերազմները հայերի վաճառականութիւնը հոգեվարք դրութեան էին հասցրել։ Ռուսաց մեր երկիրը տիրապետելուն և հայերի կեանքն ու զոյքը փոքր ի շատէ ասպնջուելուն հետ զբեթէ միաժամանակ սկսւում է և Անդրկովկասեան հայերի վաճառականութեան ներկայ պերիոդը։

Մենք չենք ընդարձակիլ վաճառականութեան այլ և այլ ծիւղերի առանձին առանձին տեսութիւնների վերայ, այլ կը բաւականանք խօսելով նախ ճոթեղէն—կամ ինչպէս այժմ անւանում են չմանուկախուրաչինս—ասպրանքի փոքրաքանակ և մեծաքանակ աւելուրների մասին, իբրև ամենատարածւած և, հայերի նախկին

մասամբ և այժմեան հասկացողութեամբ՝ ամիսկ սովորեալի ապրանքի և ապա կանցնենք լիշուի ապրանքի մեծաքանակ առևտուրի ընդհանուր տեսութեանը:

Ճ ո թ ե դ է ն ի փոքր քանակ առևտուրը—արևելեան ձևի վաճառականութեան այդ նախակրթանքը—առաջին և գրեթէ միակն էր, որ գրաւեց հէնց սկզբից դէպի ինքն այն ամեն հային, որ սովորեալի դառնալու փափագ ունէր: Գուցէ պատճառը այն էր, որ թուրք ազգաբնակութիւնը արդէն իր ձեռքում ունէր բոլոր ուտելիքէնների առևտուրը կրօնական յայտնի պատճառով: Բայց որովհետեւ այդ ժամանակներում առևտրականների համար ամեն տեղ զբաղմունքը շատ սահմանափակ էր,—ուստի տեղական պահանջը լրացնելուց յետոյ՝ ֆեսցին դեռ ևս իրանց ծննդավայրում գործ չը գտնող շատ սովորեալարացուներ, մանաւանդ բերդաքաղաք Նուշիում, սակաւահող Ագուլիս և Դաշու աւաններում (այժմեան Աւերին և Ներքին Ագուլիսներ) և աղքատիկ Գանձակ քաղաքում, որոնք և ցրեցան ու բուն դրին զանազան հեռաւոր քաղաքներում, աւաններում և գիւղերում (Նուխի, Զաքաթալա, Կախ, Գէօնիւկ և այլն): Այնուհետեւ քաղաքական և գիւղական ազգաբնակութիւնից ահագին քանակութիւն՝ իրանց շրջանում փախող մի մի առևտրական անհատների արտաքինից շլացած՝ սչ թէ միայն իրանք ամեն զբաղմունք և արհեստ թողին ու վազեցին յայտնի վաճառատեղերը, սչ և իրանց որդիներին բերելով և աշակերտութեան տալով այդ տեղերում՝ հեռզնեմէ աւելի և աւելի սուտարացիին փոքրաքանակ — ճոթավաճառների թիւը, մինչև որ 60-ական թւերի վերջերում տեղի ունեցող կրեզիսը—հետեանք Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների հաշտութեան—եկաւ վերջ տալու այդ հոտանքին: Այսուամենայնիւ փոքրաքանակ-ճոթավաճառների թիւը ֆեսց և շարունակում է մնալ շատ աւելի, քան թէ իրօք կարիք կայ:

Մ ե ծ ա ք ա ն ա կ - ճ ո թ ա վ ա ճ ա ո ն երը երկար ժամանակ, մինչև 60-ական թւերը շատ փոքրաթիւ էին: Նրանք բերում էին ճոթեղէն սկզբումը միայն Թաւրիզից (տեղական գործւածքներ և ներկւածքներ—խամսալաթ— և անգլիական կտաններ, չիթեր և այլն). յետոյ ուշ դարձրին և ուսաց մանուֆակտուրային ապրանքների վերայ ու հեռզնեմէ՝ մի կողմից նրանց բերին տարածեցին տեղա-

կան ազգաբնակութեան մէջ և միւս կողմից անգլիական նմուշները Մոսկւայի գործարանատէրերին տանելով՝ օգնեցին նրանց կատարելադործել և հարստացնել իրանց մանուֆակտուրան: Պէտք է խոստովանուի, որ հայերը ձրի չէին կատարում այս ճառագութիւնը: Այդ ժամանակները ապրանքի առքի և վաճառման գների տարբերութիւնը—առանց ճանապարհածախքը հանելու—հասնում էր մինչև 40%:

Առհասարակ վաճառականների համար երանելի ժամանակներ էին այդ թւականները: Մանկութիւն ասած բանը յայտնի չէր,—ինչպէս գործարանատէրերն էին իրանց ապրանքը վարկով հաւատում մեծաքանակ վաճառականներին, նոյնպէս վերջիններս էին հաւատում փոքրաքանակ վաճառականներին, սրանք ևս իրանց հերթում վարկով տալիս էին գիւղացիներին,—և ամեն մէկը ժամանակին վճարում էր իր պարտքը. առաջինները՝ դրամով, իսկ վերջինները՝ գիւղատնտեսական բերքերով:

Այս միջոցում (1863) տեղի ունեցաւ մի երեւոյթ, որ չիշատակութեան արժանի է: Նուխալ փոքրաքանակ ճոթավաճառները—մեծ մասամբ ազուլեցիներ—մի ազուլեցու առաջնորդութեամբ—եթէ կարելի է այսպէս ասել—աղստաճւեցին մեծաքանակ ճոթավաճառների մենավաճառութեան դէմ, և ահա 40 հոգուց կադմած մի ընկերութիւն իր գործակատարներին ուղարկեց ամեն կողմ՝ Մոսկւա, Կ. Պոլիս, Թիֆլիս, Թաւրիզ, Քաշան և ուրիշ երկրորդական քաղաքներ ու ամեն տեղից առաջին ձեռքից ստանալով իրան հարկաւոր ապրանքները՝ սկսաւ բաժանել ընթացիկ դնով ընկերների վերայ, —սակայն առանց մրցել կամենալու միւս մեծաքանակ ճոթավաճառների հետ—և ունեցաւ առաջին տարիները փայլուն աջողութիւն—տարեկան զուտ շահ 40—50—60%:

1865 թ. մի գազաթնակէտ էր առհասարակ վաճառականութեան համար: Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների հաշտութիւնը մի տարապիլի հարւած տուց վաճառականութեան գրեթէ բոլոր ճիւղերին: Մանուֆակտուրային ապրանքի գինը մեզանում միանգամից կտրուեց մինչև 50%, Այդ բաւական չէր,—դրան հետևող շերամի հիւանդութեամբ գիւղացիները, զրկւելով գիւղատնտեսութեան այդ զլխաւոր, և տեղ տեղ միակ, բերքից՝ չը կարողացան վճարել արդէն

իրանց սաստիկ ծանրացած պարտքերը փոքրաքանակ ճոթավաճառներին. հետեւաբար և վերջիններս անկարող եղան իրանց պարտքը վճարել մեծաքանակ-ճոթավաճառներին (բայց ի պատիւ վերջիններիս փակադժուժ ասենք, որ սրանք իրանց պարտքը օտար դործարանատէրերին և վաճառականներին՝ լիովին վճարեցին): Այս մի անուշ-ղելի հարւած, մի գահավիժումն էր, որի հետքերը մինչև այսօր չեն ջնջւել: Աղքատացած վաճառականներից շատ քիչերը միայն կարողացան նորից փոքր առ փոքր ոտքի կանգնել, որոնք և շարունակում են մինչև այսօր իրանց գոյութիւնը:

Թէև չիշեալ կրիզիսից յետոյ մեծաքանակ-ճոթավաճառների թիւը շատ պակասեց—զերծ մնացածներից շատերը իսպառ թողին ճոթավաճառութիւնը և ձեռնարկեցին կշռի ապրանքներով առևտուռի (տորոն, բամբակ, տրանզիտ շաքար, բուրդ, մետաքս, բոժոժ, Ֆրիզոն և այլն). թէև և այնուհետև երևան եկան Լոճի դործարանական արդիւնքները, որոնք ռուսականներից աւելի ձեռնտու էին, — այսու ամենայնիւ, եթէ ի բաց առնենք պատերազմական տարիները, մանուֆակտուրայի առաջւան շահերը շատ կարճատև եղան: Ճանապարհների հաղորդակցութեան դիւրանալով՝ նախ ամեն մի փոքրաքանակ-ճոթավաճառ, որ մի քանի հազար ռուբլի ունէր, սկսաւ ինքն անձամբ յաճախել Մոսկւա, Նիժնու տոնավաճառը, Լոճ, Կ. Պոլիս, Մանչեստեր, Թաւրիզ և այլն. կամ յանձնակատարի միջոցով ձեռք բերել ապրանքը ուղղակի դործարանատէրերից և ապա՝ վերջիններս, փոխանակ իրանց ապրանքը երկարժամանակեայ վարկով մեծաքանակ-վաճառականներին հաւատալու, որը իրանց համար առանց կորստի չէր, աւելի ձեռնտու: Համարեցին ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել փոքրաքանակ-վաճառականների և սպառողների հետ, ու սկսան սեփական պահեստներ բանալ իրանց արդիւնքների համար գլխաւոր քաղաքներում: Այդպիսի պահեստներ ունին արդէն Ժիրարդովսկայա մանուֆակտուրա, Կոստրոմո-Յարոսլավսկայա մանուֆակտուրա, Նեւսկայա մանուֆակտուրա, Բենդեր և Սոեպանով, Դիտեատկովսկի և ընկերութիւն և այլն Թիֆլիսում, և Պորոզով, Կոնշին, Պրոխորով, Զուբով և այլն Բազում: Երևի շատ չի անցնիլ՝ ուրիշ քաղաքներում ևս կը բացւեն այդպիսի

պահեստներ ¹⁾։ Բացի դրանից շատ գործարանատերեր իրանց գործակալները նմուշները ձեռքներին ուղարկելով զանազան քաղաքներ՝ թէ հեռավոր տեղեր յաճախելու ծախքից ազատեցին գնողներին և թէ վճարումների մասին նրանց ղիւրութիւններ տւին, ինչպէս է ապրանքի արժէքի փոխադրութիւնը ստացողի վերայ *наложенный платеж*-ի ձևով։

Այս ամենի վերայ աւելացնենք և այն, որ ռուս մանուֆակտուրային գործարանները, շնորհիւ զանազան նպաստաւոր հանգամանքների, որպիսի են բանկային հաստատութիւնները, այնքան բազմապատկել են իրանց արտադրութիւնները, որ նրանց սաղապնելու համար պատրաստ են վարկ բանալու գրեթէ ամեն պատահողին՝ որպիսի և լինէր նրա վարկի ընդունակութիւնը։ Այսպիսով առաջ է բերուած մի վաճառականական տարր, որ առանց սեփական ֆւնասի՝ մրցող է հանդիսանում զրամատէր վաճառականի հետ։

Ներկայ հանգամանքների մէջ գործող մեծաքանակ-ծոթափաճառներին ֆեուժ է կամ յաճախակի սնանկութեամբ իրանց դէֆիցիտը ծածկել, կամ աւելի պատուածանաչներին, շիտակներին՝ ձգտել նոր շուկաներ գտնելու իրանց գործառնութիւնների համար, օրինակ Անգրկասպեան երկիրը և այլն։

Այժմ մանուֆակտուրային ապրանքի առքի և վաճառման գների տարբերութիւնը առանց ճանապարհածախքը հանելու— իջել է 10 - 15% և այդ չնչին շահի հետ կապւած են բազմաթիւ ծախքեր, տուրքեր և մեծամեծ ռիսկներ վարկով վաճառումների կողմից։

¹⁾ Այս տողերը արդէն գրւած էին, որ Новое Время լրագիրը մեղլուր բերաւ, թէ շատով ներկայացնելու է մինխտրութեան հաստատութեանը մի կանոնադրութիւն գործակալների և չրջիկ—գործակատարների ընկերութեան, որը նպատակ ունի ղիւրացնել մանր գործարանատէրերի լարարերութիւնը հեռավոր վաճառականների հետ՝ կարգելով գործակալներ Ռուսաստանի քաղաքներում և արտասահմանում, իսկ սէզոնային վաճառումների համար՝ ցրւելով չրջիկ գործակատարներ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ։ Ընկերութիւնը ապահովելու է իր գործառնութիւնները հիմնական և պահեստի գրամազուլներով։

VI

Անցնելով կշռի ապրանքով առևտուրին՝ պիտի ասենք, որ արտասահմանի հետ գործ բռնողները, թէև մի քանի տարիներում—օրինակ Ֆրանսիայի շերամի հիւանդութեան ժամանակ—մեր բոժոժի, մետաքսի թելի և մնացորդների (déchet) համար լաւ գներ ստացան, բայց 60-ական թւերի անաջող շահադիտութիւնը ¹⁾ շատ թանգ նստեց նրանց։ Եւ ընդհանրապէս ասենք, մեր վաճառականներից հազիւ թէ ով և իցէ արտասահմանից մի առանձին դրամագլխով վերադարձաւ. այն ինչ՝ կործանող տները աչքի առջև են։ Եւ այս զարմանալի չէ. կոյր բաղդի վերայ իր յօսւր դրած արևելցին ինչ կարող էր շահել դիտութեան և փորձի վերայ հիմնող եւրոպացուց։ Ճշդութիւնից զուրկ արևելցու ձեռքով առանց տեսակաւորութեան (разсортровка) կապած ապրանքի հակերը՝ եւրոպական փորձի, տեսակաւորութեան, — եթէ կարելի է այսպէս ասել—լինի զիցիայի ենթարկելուց յետոյ՝ ինչ շահ կարող էին տալ մեր վաճառականին — Վէ, շահ չը կայ, դժւար է Մարսէլից գլուխ դուրս բերել ասաց հայր ու յետ դարձաւ։ Մի աչքի ընկնող տարբերութիւն ևս արևմտեան վաճառականների մէջ՝ արևելցիների դանդաղկոտութիւնն և եւրոպացիների արագաշարժութիւնն է։ Մեր դրամագլուխը տարին մի շրջան միայն առնէ՝ հոգ չէ, միայն թէ 200/0 վաստակենք, իսկ եւրոպացուն բաւական է ամեն անգամ և 50/0, միայն թէ տարւայ ընթացքում 8 — 10 շրջան կատարէ նրա դրամագլուխը։

¹⁾ Այս շահադիտութիւնը կալանում էր նրանում, որ աղէ ժամանակ, Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների պատերազմը պատճառով հազորդակցութիւնների կտրւելով, երբ Մարսէլում մետաքսի թելի, բոժոժի, ֆրիդոնի և այլն գներն սկսած բարձրանալ, աշտոյի հալ վաճառականները ոչ միայն իրանցը չը վաճառեցին, այլ և շուկայի բոլոր ապրանքը իրանց ձեռքը հաւաքելով՝ նպատակեցին գների աւելի և աւելի բարձրանալուն. իսկ յետոյ, երբ պատերազմը վերջանալով՝ ստացւող նոր ապրանքները իջեցնում էին հրապարակի գները, մերոնք իդուր փորձեցին մի քանի գնումներով պահպանել բարձր գները, որոնք միանգամից սաստիկ ընկան՝ մեծ վնասներ պատճառելով հալ վաճառականներին։ Այսպիսի մի հազարէպ առիթից օգտւող միմիայն տեղական միջնորդներն եղան՝ միևնույն ապրանքը մի քանի անգամ վաճառելով։

Ներկայումս բոժոժի, մետաքսի թելի և նրա մնացորդների արտահանութիւնը գրեթէ բոլորովին դադարած է. բրդի առևտուրը ըստ մեծի մասին անցել է կամ անցնելու վերայ է օտարի ձեռքը: Բրդի արտահան-առևտուրը 1890 թվականից սկսած գրեթէ ամբողջապէս կենտրոնացել է Մոսկւայի Սոուկէն և ընկ. Ֆիրմայի Թիրֆլիսեան ճիւղում: Տեղացիների ձեռքով արտահանում են, համեմատաբար աննշան քանակութեամբ, բացի բրդից՝ կէրոսին, հանքային իւղեր, գորգ, գէիստացորեն, մորթի, ֆրիզոն (սակաւ), երբեմն նաև ցորեն, զինի, բամբակ:

Կշռի ապրանքի առևտուրը Ռուսաստանի հետ աւելի միութեամբ կան չէ կարելի համարել: Իրաւ է, մի ժամանակ, քանի որ Ռուսաստանում մետաքսագործութիւնը դեռ ևս նահապետական դրութեան մէջ էր, մեր մետաքսի թելերը միակ հում նիւթն էին այնտեղ պատրաստող կերպանների. բայց յետոյ՝ շերամի հիւանդութեան մեղանում սկսելուն և հետևաբար մետաքսի թելերի գները Մոսկւայում խիստ բարձրանալուն հետ, երևան եկան, մինչև այդ ժամանակ մեղ անյայտ, մետաքս արտադրող երկիրներ՝ Բուխարա, Դաշքէնդ, Կոկանդ, Ժապոն և Չինաստան, որոնց մատակարարած թելերը իրանց յատկութեամբ և գներով այնուհետև տիրող հանդիսացան Մոսկւայի հրապարակի վերայ և այնտեղից յետ մղեցին մեր թելերին: Այդ հանգամանքը թէև առիթ տուց մեր մանարաններին թէ կատարելագործելու իրանց թելերը և թէ նրանցից աւտոկ պատրաստելու, բայց վերջիններս էլ, չընայելով նրանց կատարելագործութեան վերայ զրւած բոլոր ջանքերին, չեն կարողանում ֆրանսիական աւտոկի մրցման դիմանալ:

Բամբակը, իբրև վաճառականական ապրանք, սկսեց յայտնուել Մոսկւայի և արուստահմանի շուկաներում միայն 1862 թ., երբ Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների պատերազմը վախեց ամերիկական բամբակի ճանապարհը: Այդ օրից թէև ուղիղ 30 տարի է անցել, բայց դեռ ևս մեր կողմից ոչինչ չէ արւած այդ ապրանքի առևտուրը խելացի հիմքի վերայ դնելու՝ և մինչև այժմ, եթէ երբ և իցէ դրանից շահուող եղել է,—այդ պէտք է վերադրել միայն բացառիկ դէպքերի (պատերազմ, մաքսի չաւելումն): Այդ բաւական չէ, ի նախատինս մեր վաճառականների պէտք է խոստովանենք,

որ մեր անհեռատես վարմունքով, մեր խարդախած ապրանքով մենք բացի չը շահւելուց՝ չը կարողացանք, գոնէ մեր ձեռքին պահել այդ պատական առւտուրը: Փոխանակ մեր ապրանքը ըստ ամերիկականին տեսակաւորելու ¹⁾ և ամեն մէկ տեսակը իր գնով վաճառելու—մեր յոյսը դրեցինք խաբելու, լաւի տեղ վատն անցկացնելու վերայ և վերջապէս բանը այնտեղ հասցրինք, որ ռուս և լեհացի գործարանատէրերն իրանք եկան հաստատուեցան մեր երկրում և մեր միջնորդութիւնը այլ ևս աւելորդ դարձրին: Այնպէս որ ներկայումս մեր վաճառականներին՝ այդ ապրանքի արտահանութեան մէջ ունեցած մասնակցութիւնը շատ չնչին է և գուցէ ժամանակով բոլորովին աւելորդ դառնայ:

Յիշենք մեր կշռի ապրանքով առւտուրի հետգհետէ սահմանափակելու պատկերը լրացնելու համար, և տորոնի ու տրանզիտ շաքարի գործերը, որոնք արդէն պատմութեանն են պատկանում:

Կշռի ապրանքի վաճառականները ունին Եւրոպայում և մի գործ, որ մեր մէջ համարեա թէ մուտք չի գործել: Այդ՝ աւանդառու յանձնակատարութիւնն է (комиссионёрство съ выдачей аванса), որը մեծապէս դիւրացնում է առւտուրը մանաւանդ հեռաւոր քաղաքների հետ: Դուք, օրինակ, ճանապարհ դնելով Մարսէյ 100 հակ բոժոժ՝ իսկոյն նրա արժողութեան 70—75%օ փոխանակադիր էք քարշում այն աւանդառու-յանձնակատարի վերայ, որին ուղարկում էք ապրանքի բեռնազիրը և որի հետ արդէն նախապէս պայմանների մասին բանակցել էք: Դուք շահւում էք նրանով, որ ձեր դրամի 70—75%օ էլի ձեր ձեռքին է մնում և շարունակում էք նրանով ձեր առւտուրը. իսկ աւանդառու-յանձնակատարը նրանով, որ նախ՝ իր դրամը ապահովապէս տեղաւորում է տարեկան 6—8%օ և ապա, վաճառելով ձեր ապրանքը, վերցնում է 1 կամ 2%օ իբրեւ վարձատրութիւն իր աշխատանքի, նոյնքան ևս իբրեւ վարձ այն երաշխաւորութեանը, որ նա անում է ձեր ապրանքի արժէքը անկորուստ ստանալուն և ձեզ հասցնելուն:

¹⁾ Ամերիկացիք ամեն տեղի բամբակը տեսակաւորելիս ոչ միայն բաժանում են նրան լաւի, միջակի և վատի, այլ դրանցից ամեն մէկն էլ բաժանում են տեսակների, օրինակ՝ լաւ միջակ, միջակ-միջակ, վատ—միջակ և այլն:

Այսպիսի մի տուն բաւական մեծ դրամագլխով 10 տարի առաջ բացւեց Մոսկայում կլիէնտների համար շատ ձեռնտու պայմաններով (75% կանխավճար, 8% տարեկան տոկոս, 1% յանձնավարձք)։ Բայց թէ յանձնարարող ապրանքների խարդախութիւնը և տէրերի ապօրինի պահանջները, օրինակ՝ որ 2-րդ տեսակը 1-ինի տեղ վաճառւի—աւելի ուղիղ ասած՝ յանձնւի—ինչպէս անում են շատերը, և թէ զանազան զեղծումներ ու անճշդութիւններ կլիէնտների կողմից—այնքան զգուցորին այն տանը, որ նա, համոզելով արեւելիների համար այդպիսի հաստատութեան վաղաժամ լինելուն մէջ՝ դադարեցրեց իր գործառնութիւնը։

Վաճառականութեան ընդհանուր տեսութիւնը աւարտելով՝ չենք կարող չարտայայտել մեր անհամեմիտ լինելը այն վաղուց ի վեր ստարածւած կարծիքին՝ թէ հայերը, և մասնաւորապէս Անդրկովկասի հայերը, ընդունակ վաճառականներ են։ Ինչպէս է կայանում մեր ընդունակութիւնը։ Քանի առևտրական տուն ունենք, որոնք հարիւր տարւայ զոյութիւն ունենար։ Քանի առևտրական տուն ունենք, որոնք Նւրուպայի վաճառականական աշխարհում յայտնի լինեն։ Գուցէ հին ժամանակներում այդպիսի անուն մենք իրաւամբ ունեցած ևս լինենք, բայց մեր ներկան ապացուցանում է, որ այժմ մենք արժանի չենք այդ հռչակը վաչելելու։ Մենք դեռ շատ բան ունենք ուսանելու. աւելի լաւ ասած՝ ամեն ինչ նորից պէտք է ուսանենք։

(Կը շարունակւի)